

- 6 Қазақ грамматикасы: фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис / Жауап. ред. Е.Жанпейісов. — Астана, 2002. — 634-б.
- 7 Пүрэв-Очир Б. Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй-1. — Улаанбаатар, 2001. — 383 х.
- 8 Цыдендамбаев Ц.Б. Грамматические категории бурятского языка в историко-сравнительном освещении. — М.: Наука, 1979. — 36 с.
- 9 Тодаева Б.Х. Язык монголов Внутренней Монголии: Очерк диалектов. — М.: Наука, 1985. — 92 с.
- 10 Ермекова Т.Н. Қазіргі қазақ тіліндегі есім баяндауыштар: Филол. ғыл. канд. ... дис. — Алматы, 1995. — 124-б.
- 11 Алтаева А.К. Көмекші етістіктердің семантикасы: Оқу құралы. — Алматы: Арыс, 2006. — 90-б.
- 12 Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. — М.: Наука, 1986. — С. 39.
- 13 Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 120-б.

Н.Абдиқарим

Сходства и различия при выражении главных членов предложений в казахском и монгольском языках

Данная статья посвящена сопоставлению способов выражения главных членов предложения казахского и монгольского языков. Автором отмечается, что в представленных языках у главных членов предложения различий больше, чем у второстепенных. В грамматике языка синтаксис легче поддается изменениям, чем морфология. Это особенно касается главных членов предложения, которые составляют структурную основу и определяют типовые виды предложения. Качественные изменения в языке, в первую очередь, претерпевают главные члены предложения. Автор приходит к выводу о том, что структурно-качественное изменение любого языка опирается на изменение главных членов предложения.

The given article is devoted to comparison of expressing methods of Kazakh and Mongolian languages' main clauses. The author notices, that the differences of main clauses in these languages are more than the differences of secondary clauses. In author's opinion in this article there is syntax ready to change in grammars than morphology. It especially concerns the main clauses. At exactly main clauses constructs the structural basis and defines the typical aspects of sentences. For that reason these kinds of quality changes in languages affect to the main members of the sentences at first. So in conclusion of the author the structural- quality change of the any language leans against the change of the main members of sentences.

ӘОЖ 81'1:81'36

Э.Н.Ажарбекова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Белгісіздік мәнінің модаль сөздер арқылы берілуі

Қазақ тілі біліміне нақтылық категориялары шешілмеген мәселе болып тұр. Мақалада қазақ тіліне қатысты белгісіздік мәнінің фактілері қарастырылды және сараланды. Қазақ тілі материалдары шағын анық модаль сөздерінің көмегі арқылы берілуі қарастырылған. Автордың модаль сөздерінің қолдану сипаттамасы, келтірілген.

Кілтті сөздер: модальділік, морфологиялық, тәсіл, модальдік мағына, модальдік қатынас, синтаксистік, рай тұлғалары, предикат.

Модальділік мәселесі — бүгінгі күндегі тіл білімінде түрлі көзқарастар мен пікірлерге ие болған, тіл зерттеушілерінің назарын ерекше аударып отырған мәселелердің бірі.

Модальдік мәселесін әр қырынан қозғаған зерттеушілер қатарында орыс лингвистикасында В.В.Виноградов, И.П.Распопов, Н.Ю.Шведова, Н.В.Бондаренко, Г.В.Колшанский, В.А.Белашапкова және т.б. атауға болады.

Етістіктің модальдік мағынаны білдіру қызметіне алғаш арнайы назар аударған академик В.В.Виноградов болды. Оның модальдікті синтаксиске байланысты қарастырғанымен, көбіне морфологиялық қырына зер салып отырғаны, морфологиялық тәсілдер есебінде модальдік мағына білдірушілерге шақ, рай тұлғаларын жатқызғаны анық. Солай болса да, ғалымның пікірінше, сөйлем мағынасын айқын айырудың бір жағы — оның модальдік мағынасын айыру [1].

Жалпы тіл біліміндегі сияқты түркітануда да модальділік жөнінде түрлі көзқарастар мен пікірлер баршылық. Татар тілінің зерттеушісі М.З.Закиев модальділік турасында: «...Сөйлеу мазмұны туралы, сөйлеуші жақ туралы, өзі туралы, сөйлеу жағдайы мен оның құрылысы туралы әрдайым қатынас білдіреді. Бұл қатынастар шындыққа деген айтушы қатынасы, немесе модальдік қатынас, деп аталады», — деген біршама тиянақты тұжырым айтады [2; 351].

Қазақ тіл білімінде модальдік мәселесін зерттеу 1927 жылдан кейін ғана қолға алынды. Сөйлеушінің көзқарасындағы мұң, болжал мағыналарының рай тұлғалары арқылы берілетіндігі жөнінде алғашқы мәлімет А.Байтұрсынов еңбектерінде кездеседі. Бұл жердегі ғалымның нұсқауы — етістік формантты баяндауыштарда рай тұлғалары арқылы модальдік мағына үстеу орайы пайда болатыны [3]. Демек, сөйлемнің жалпы модальділігі туралы сөз қозғалмайды.

1967 жылы шыққан «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбекте: «Сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатынасы және сөйлеушінің ол жөніндегі пікірі тіл білімінде сөйлемнің модальділігі деп аталады» деген анықтама берілген [4; 72].

Ал Т.Сайрамбаев сөйлемдегі предикаттықтан кейінгі мәселе модальділік екенін көрсете отырып, «сөйлемнің ең негізгі қаңқасынан кейінгі мәселе сол сөйлем арқылы адамның қуану, шаттану, еркелету, шошу, ашу-ыза, күдіктену, күшейту, есерлеу, құптау-құптамау, жақтырмау, сену, мүмкінділік, қажеттілік, болжалдық, т.б. қасиеттерді, яғни, осылардың семантикалық белгілерін айқындау — екінші орындағы үлкен мәселе...

Сөйлемнің бойындағы мұндай қасиеттердің барлығы да модальдік белгісі арқылы беріледі» деген ой айтады [5].

Қазақ тіл білімінде синтаксистік модальдік мағынаны айыру жайында алғаш сөз еткендер ішінде А.Қалыбаева, Н.Оралбаева, О.Төлегенов, Т.Сайрамбаев, М.Балақаев, Р.Әміров, Е.Жанпейісов сынды ғалымдарды атауға болады.

Модальдік мағына туралы аталған ғалымдардың пікірлері, негізінен, орыс тіл білімін зерттеушілердің көзқарастарымен астарласып жатады, яғни модальдік мағына ретінде оларда да жалпы шындыққа деген айтушының көзқарасын таниды. Мәселен, О.Төлегенов «айтушы көзқарасын білдіріп, предикатты саралайтын мағына — модальдік мағына» деп, В.В.Виноградовтың пікіріне қосылады. Ал Қ.Мамаділов аналитикалық етістіктің модальдік құрылымдарын морфемдік құрамы мен мағыналық қызметі тұрақтанған бір тілдік құбылыс ретінде қарастырады да, оны «морфосинтаксис шеңберінде тану керек» деген тұжырым жасайды, яғни А.Байтұрсынұлы көрсеткен бағытпен іздестіреді. Біздіңше, сөйлем модальділігі баяндау мазмұнына деген айтушының субъективтік көзқарасына негізделеді. Өйткені сөйлеу барысында айтушы шындықты белгілі бір мезгілге, жаққа, орайға қатыстылығы жағынан онда баяндалған іс-әрекеттің қалайша, қандай жағдайда болғанын, болып жатқанын, оның кімге арналғанын т.б. жақтарды түрліше бағалап береді.

Модаль сөздер түркі тілдерінің бірқатарында (солардың ішінде қазақ тілінде де) негізінен көмекші сөздер тобына кіреді. Ол сөйлеуші субъектінің айтылған ойдың шындыққа қатынасы (сәйкестігі) жөніндегі көзқарасын айқындайды. Модаль сөздердің өз алдына бөлек, арнайы бір лексика-семантикалық, грамматикалық топ ретінде сараланып шығу, даму жолдары тілдерде жалпы біркелкі емес. Олар, мысалы, орыс тілінде тек сына («вставные») сөйлемдердің ғана емес, сонымен қоса үстеулер мен ықшамдалған (редуцированные) сөйлемдер негізінде де дамып, дараланып шыққан. Ал түркі тілдерінің көпшілігінде негізінен кеңес дәуірінде жазба әдеби тілдің қарқынды дамуымен байланысты дербес көмекші сөз табы болып қалыптаса бастады. Жалпы модальділік, модаль сөздер табиғаты, әсіресе, осы тілдерде әлі нақтылы танылып болған жоқ. Сондықтан да бұл лексемалардың сандық көлемі оларда қазір әр түрлі болып келеді. Модаль сөздер мен модаль тіркестердің заттық семантикасы болмайды. Олардың семантикасы модальділікті білдіретін грамматикалық мағынамен астасып жатады. Осы жағынан алғанда модаль сөздер мен етістіктің рай категориясы жалпы бір тектес төл құбылыстар. Себебі райлар да әрекеттің ақиқаттығына не ақиқат еместігіне сөйлеуші тарапынан субъективті баға берудің, яғни сөйлем модальділігін білдірудің, морфологиялық тәсілі болып табылады.

Модальділік ең алдымен сөйлемде көрінеді. Сөйлем модальділігі тілдің негізгі өзек категорияларына жатады. Ол барынша айқынырақ түрде және алуан түрлі реңктерді білдіреді. Сөйлемде айтылған хабардың ақиқат-шындыққа қатынасы болып табылады. Жалпы модаль сөздер, олардың лексика-семантикалық ерекшелігі қазіргі жалпы тіл білімінде де, қазақ тіл білімінде де өзекті мәселелердің қатарына жатады. Предикаттық қатынастан кейін синтаксистік құрылымның күретамыры осы модальділік мағына болып келеді.

Модаль сөздер тілдегі модальділік және предикаттылық құбылыспен тығыз байланысты. Предикаттылық сөйлем мазмұнының ақиқат-шындықпен жалпы арақатынасын (соотнесенность) білдіреді. Ал сөйлемде айтылған хабардың ақиқат шындыққа қатынасы модальдік қатынас болып табылады. Яғни сөйлеуші өзінің бұл хабарын қалай түсінеді, өз тарапынан оған қандай сипаттама береді, ақиқат шындыққа қалай қарайды — модальдік қатынастың мәні міне осында.

Ал предикаттылық — ең алдымен ойды тіл заңдылықтары мен ережелеріне сәйкес қалыптап көрсетуге (к оформлению) қатысты сипат. Демек, бұлар өзара тығыз байланысты болғанымен, бір-бірінен елеулі айырмашылығы да бар. Модальділікке әдетте сөйлемнің негізгі тұрақты белгілерінің ішінен ойдың тиянақтылығын белгілейтін (анықтайтын) интонация, яғни хабардың айтылу ырғағы, сөйлеушінің тағы басқа модальдік қатынасы тиесілі. Предикаттылықтың қандай бір формасы болмасын, бәрі тікелей тілмен, ал модальділіктің түрлі формалары сөйлеумен (речь актісімен) байланысты.

Модальділік ең алдымен сөйлемде көрінеді. Сөйлем модальділігі тілдің басты категорияларының бірі болып табылады. Ол, біріншіден, барынша айқынырақ түрде және алуан түрлі реңкте интонация әдісімен беріледі. Модальділік, сондай-ақ етістік райларының синтетикалық және аналитикалық формалары білдіретін барлық мағынасы мен реңкі арқылы да беріледі. Ол инфинитив пен есім негізді сөздер тіркесі, сөйлемнің модальді қыстырма мүшелері арқылы да білдіреді. Қысқасы, модальділік — тіл мен сөйлеудің әр түрлі деңгейлерінде көрінетін грамматикалық мағыналардың өз алдына бір тұтас саласы, жүйесі болып табылады. Сонымен, сөйлемде айтылған хабардың ақиқат-шындыққа қатынасының көрінісі объективті модальділік те, ал ол хабарға деген сөйлеушінің қатынасының көрінісі субъективті модальділік болып табылады. Мысалы: *Ол жақта қыс ерте түседі* (объективті). *Ол жақта қыс ерте түсетін сияқты* (субмодальділік).

Жалпы тіл білімінде модальдік мағыналар турасында Чехия, Голландия, Америка лингвистері өз зерттеулерінің нәтижесінде біраз ілгері шыққаны мәлім. Түркі тілдерінде модальдік категориясының теориялық бастаулары бар. Бірақ қазіргі уақытқа дейін модальдік мәселесінде түркітануда ғылыми негізде жасалған теориялық тұжырым жоқ. Татар тіл білімінің зерттеушісі М.З.Закиев: «Сөйлемде ... сөйлеу мазмұны туралы, сөйлеуші жақ туралы, өзі туралы, сөйлеу жағдайы мен оның құрылысы туралы әрдайым қатынас білдіреді және бұл қатынастар шындыққа деген айтушы қатынас немесе модальділік қатынас деп аталады», — деген тұжырым айтады [2; 51].

Сонымен, тіл біліміндегі пікірлерді саралай келе, «модальділік» құбылысын жалпы шындыққа айтушының субъективті көзқарасының белгіленуімен байланысты алуға болады. Жалпы сөйлемдегі баяндау, яғни предикаттық, ақиқат-шындыққа деген айтушы тарапынан қатысты болады және ақиқат, ақиқат емес іс-сапа ретінде не ерік-талап реңкі ретінде беріледі.

Сөйтіп, сөйлем модальділігі, бір жағынан, айтушының шындық-ақиқат жөніндегі қатынасына, екінші жағынан, баяндау мазмұны жөніндегі қатынасына негізделеді.

Модальдік тілдің коммуникативтік функциясының жемісі болып табылады. Осыдан келіп морфологияда модальділікті білдіретін әр түрлі амал-тәсілдер пайда болады. Олардың ішіндегі ең басты әрі жетекші роль атқаратын түрлері — модальдік мағынаның лексикалық, морфологиялық және интонация арқылы берілуі. Тілдік модальділік — грамматикалық құбылыс. Демек, тілдік модальділікті білдіретін құралдар қызметінде фонетикалық, интонациялық, лексика-грамматикалық (көмекші сөздер), синтаксистік және айтылған хабарға сөйлеушінің қатынасын көрсететін басқа да жекелеген грамматикалық амал-тәсілдер қолданылады. Соның арқасында кейбір жеке мәнді сөздер (қыстырма сөздер) сөйлеуде модальділік мәнге ие болады.

Модальділіктің қызметі сөйлеушінің қимыл-әрекетке көзқарасын білдіруімен байланысты. Қимылға деген субъектінің көзқарасы түрлі болуы заңды. Осымен байланысты модальдік құрылымдардың мағынасы да түрліше болып келеді. Мысалы:

1. Аралықты белге соққандай бір дағдарыста қалған сияқты (М.Әуезов).
2. Бұған бұрынғы Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы», Әз Тәуке ханның «Күлтөбенің басында күнде кеңес» болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек (Абай).

3. Қалайда көңілін бір нәрсемен демеу керек (Қ.Жұмаділов).

Бірінші сөйлемде **-ған сияқты** құрылымы субъектінің қимыл-әрекет жөніндегі болжалын білдіріп тұр. Екінші сөйлемде **-мек керек** құрылымы кеңес беру реңкіндегі міндеттілік мағынасын білдіреді. Үшінші сөйлемде **-у керек** құрылымы қажеттілік реңкті міндеттілік мағынасын білдіреді.

Бұл мысалдардан модальділіктің мағыналық құрамының кең екендігін көруге болады. Мұндай жағдай түркі тілдеріне де ортақ қасиет болып табылады. Оны зерттеушілердің еңбектерінен көруге болады. Мәселен, М.В.Зайнуллин модальділікті үлкен екі топқа бөліп қараған.

1. Ақиқат модальділігі.
2. Неғайбыл модальділігі.

Модальділіктің екінші тобын міндеттілік, қажеттілік, қозғау, қалау, ниет, болжал модальдіктері деп алтыға жіктеген.

М.Р.Федотов чуваш тіліндегі аналитикалық конструкциялар қалау, қажеттілік, мүмкінділік, міндеттілік және басқа да қимылға субъективті қатынасты білдіретіндігін айтады. Н.Г.Агадзаде модальдік мағынаның бірнеше түрінің райға қатыстылығын көрсетеді.

А.Н.Кононов түркі тілінде модальділіктің үш формасы бар деп, оған болымдылық, шарттылық, субъективтілікті жатқызады. Е.Н.Петров түркі тілінде модальділіктің 30 тобы бар екендігін дәлелдейді. Д.Г.Тумашева модальділікті бес топқа бөлген: міндеттілік, мүмкінділік, қажеттілік, ниет, болжал.

Бұл айтылғандардан байқайтынымыз — модальділіктің мағыналық құрамының кең екендігі. Тілші-ғалымдардың бұлардың қатарына райдың модальділік реңкін қосумен байланысты модальділіктің мағыналық құрамы одан әрі молайған. Бұдан тілдегі модальділіктің мағыналық құрамын топтастырудың қажеттілігін айқын аңғаруға болады.

Қазақ тіліндегі модальділік мәселесін арнайы зерттеген ғалым Е.Жанпейісов модаль сөздерді болжал, міндеттілік, сенімділік, күмәнділік, қалау т.б. мағыналарды білдіру үшін қолданылатындығын айтады. Осыған ұқсас пікір М.Балақаевтың еңбегінде де кездеседі.

А.Ысқақов модальділіктің түрлі мағыналарын райлық мағынамен бірлікте қараған. Ғалым модальділік мағына арқылы берілетін міндеттілік, қажеттілік мағыналарын райлық мағынаға жатқызған. Модальділік мағынаның жекелеген түрлері жөніндегі пікірлер Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев, Н.Оралбаев, Т.Қордабаев, Ф.Ахметжанов сынды зерттеушілердің еңбектерінде кездеседі. Осындай модальділік мағынаны арнайы зерттеудің нәтижесінде, олардың төмендегі мағыналық топтары анықталды.

1. Міндеттілік мағына білдіретін модаль сөздер.
2. Болжал мәнді модаль сөздер.
3. Мүмкінділік мағына білдіретін модаль сөздер.
4. Қостау, растау мәнді модаль сөздер.
5. Қалау, тілек мәнді модаль сөздер.
6. Күмән, күдік мәнді модаль сөздер.

Осы аталған модальдік топтардың ішіндегі болжал мәнді модаль сөздердің бойында белгісіздік мән айқын аңғарылады. Ол белгісіздік мән субъектінің іс-қимылға болжалмен қарау негізінде туындайды.

Модальділік мағынаны білдіретін сөздердің ең көбі, басқаларынан гөрі дамыңқырай түскен саласы болжал мәнділер. Тіл білімінде болжал мағынасы жөніндегі пікірлер Е.Жанпейісовтің зерттеулерінде көрініс тапқан. Модаль сөздердегі болжалдық мағына *мүмкін, шығар, бәлки, болар, секілді, көрінеді, ұқсайды, шамасы, ықтимал, тәрізді* сөздердің қатысуымен жасалады.

Болжалдық мағына лексикалық және грамматикалық тәсілдер арқылы беріледі. Болжалдылық мағынаның лексикалық тәсілдер арқылы берілуі *мүмкін, шамасы, бәлки, бәлкім, білем, жобасы, қисыны* тәрізді қыстырма сөздер арқылы, ал грамматикалық тәсіл арқылы берілуі *сияқты, болар, шығар, -са/-се керек, -у керек, -ға/-ге ұқсайды, -уы/-уі мүмкін* тәрізді тілдік құрылымдар арқылы жүзеге асады.

Е.Жанпейісов *керек* сөзі өзінің номинативтік мағынасында сөйлемнің баяндауышы болатынын көрсете келіп, модальдік мағынаны білдіру үшін, етістіктің шартты рай және тұйық етістік тұлғаларын қажет ететіндігін айтады [6; 11]. О.Төлегеновтің пікірі де бұдан алшақ кетпейді [7; 72].

Д.Г.Тумашева шартты райлы етістік тұлғасы мен *керек* модаль сөзінің тіркесіп, болжал модальділігін білдіру қызметін түркі тілдеріне тән құбылыс екендігін көрсетеді [8].

-*са керек* модальділік құрылымының -*са керек еді*, -*са керек екен* сияқты күрделенген түрлері бар. Оның қызметі жөнінде А.Ысқақов: «Күрделі -*са екен* форманты болашақта істелетін амалды тек аңсап тілейді. Күрделі -*са еді* форманты амалға тек арман мәнін үстейді» деген ой айтады.

Баяндауышының құрамында -*са керек*, -*са керек екен* деген құрылымдары бар сөйлемдерде субъекті көзқарасы сенімді емес. Өйткені субъекті болып өткен құбылысты немесе қимыл-әрекетті және оқиғаны бір жерден оқыған соң, болмаса біреуден естіген соң айтады. Әйтеуір айтар ойы, білдірер көзқарасы жайында алдын ала хабарланады. Айта тұрып, өзінің көзқарасын білдіреді. Өз көзқарасын болжамдап, жорамалдап жеткізеді. Ал ол болжалының қаншалықты шындыққа сай екендігі белгісіз. Сөйлеушінің жеке көзқарасында белгісіздік мән болады. Мысалы:

1. *Үлкен үйдің ішінде жігіттер мен қыздар айтысып жатса керек* (Б.Момышұлы).
2. *Зиялы ата-ананың жалғыз өскен шолжаңы болса керек* (М.Мағауин).
3. *Егер жақсы көрсем, қылықтарын қолдасам керек еді* (Абай).

Мұндағы бірінші, екінші сөйлемдердегі -*са керек* құрылымы субъектінің сөйлемдегі қимыл-әрекеттің ақиқат-шындыққа айналуы жөніндегі көзқарасын болжал, жорамал тұрғысынан білдіріп тұр. Ол жорамалы белгісіздікке ие, яғни, шын мәнінде қыздар мен жігіттердің айтысып жатқандығы не айтысып жатпағандығы, зиялының ата-анасының жалғыз өскен шолжаңы екендігі не шолжаңы еместігі белгісіз. Үшінші сөйлемде Абайдың көзқарасын болжал, қарсылық, жақтырмау мәнінде беріп тұрған -*са керек еді* құрылымы. Абайдың ол қылықтарды қолдау-қолдамауы белгісіз, тек болжал, жақтырмау бар. Сөйлемдерге белгісіздік мән үстеп тұрған -*са керек*, -*са керек еді* құрылымындағы модаль сөз.

-*у керек* құрылымы бірде міндеттілік, бірде болжал модальдіктерінің көрсеткіші болады. -*у керек* құрылымы бол етістігіне ғана тіркеседі. Мысалы, *Сірә, мені мақтаған болуы керек* (Н.Ғабдуллин) деген сөйлемде субъект жүзеге асқан амал-әрекеттің жайын топшылай болжап тұр. Дегенмен, мақтаған-мақтамағандығы белгісіз. *Болу* тұйық етістігі мен *керек* көмекші сөзінің тіркесуі арқылы жасалған модаль сөз сөйлемге белгісіздік мән үстейді.

Сияқты, сықылды, секілді, іспетті, тәрізді модаль сөздері бастапқы лексикалық мағыналарында белгілі бір ұқсастықтарды салыстыру үшін қолданылады. Бұл сөздер сөйлеушінің айтылған ой жөніндегі пікіріне болжал модальділігін білдіруде, есім сөз таптарымен де кез келген шақтағы етістіктермен де тіркесе береді. Бұлардың ішінде *сияқты* сөзінен басқасы кірме сөздерге жатады. «Қазақ тілінің грамматикасында» *сияқты* сөзінің сиық тұлғалы зат есімнен жасалғандығы айтылады [4; 105].

-*ған сияқты* құрылымы болжал мағынамен қатар белгісіздік мәнді де білдіреді. Мысалы: *Іштей Құнанбаймен айтысып қалған сияқты* (М.Әуезов). Бұл сөйлемдегі -*ған сияқты* модаль сөзі салыстыра суреттеу реңкті болжал мағынаны білдірумен қатар сөйлемге белгісіздік мән үстеп тұр. Яғни, субъектінің Құнанбаймен айтысып қалғандығы-қалмағандығы белгісіз.

Тілімізде кездесетін болжал мәнді модаль сөздің бірі — *мүмкін* модаль сөзі. Бұл модаль сөз қазақ тілінде сөйлемде әрі синтаксистік қыстырма мүше позициясында, әрі қимыл есімді баяндауыштың шылауында көмекші қызметінде қолданылады. *Мүмкін* сөзінің құрамы күрделенген сайын ондағы мағына да күрделене түседі. О.Төлегенов, Д.Г.Тумашевалар *мүмкін* сөзі мүмкінділікті білдіретінін қостайды [7; 113]. Ал Е.Жанпейісов оның болжалдық мағына білдіретіндігін айтады [6; 12]. Сондықтан бұл тұрғыдан Е.Жанпейісов пен Г.Медетованың пікірлеріне қосылуға болады. Өйткені тұйық етістік пен *мүмкін* (*ықтимал*) модаль сөзінің тіркесі арқылы субъекті сөйлемдегі қимыл-әрекеттің іске асу мүмкіндігін, құбылыстың өз ойымен сәйкес келу мүмкінділігі жөніндегі көзқарасын білдірмейді, керісінше, сол мүмкінділіктің ақиқат-шындыққа айналуы жөніндегі болжалды көзқарасын білдіреді. Сондықтан «мүмкінділік» -*уы мүмкін* құрылымында болжал модальділігінің қосымша мағыналық реңкі болып қалады. Сонымен қатар бұл модаль сөзде белгісіздік мән де бар. Мысалы: *Бізге кең көрінген жер ертең баламызға тар болуы мүмкін* (Б.Нұржекеев). Берілген сөйлемде баяндауыш құрамындағы мүмкіндік модаль сөзі болжалдық мағынаны берумен қатар сөйлемге белгісіздік мән үстеп тұр, яғни жердің тар болуы беймәлім, сондай болжал ғана бар.

Сол сияқты -*уы ықтимал*, -*уы кәдік* сөздері де іс-әрекеттің іске асу мүмкінділігі жөніндегі болжалдық мағынамен қоса белгісіздік мәнді білдіреді. Мәселен, *Торы аттан сәл алыстаса, көз жазып қалуы кәдік* (С.Жүнісов); *Қас қағымда сарт етіп келіп, алып соғуы ықтимал* (Д.Досжанов) деген сөйлемдерде предикат құрамындағы модаль сөздер келер шақтағы қимыл-әрекеттің іске асу мүмкінділігі жөніндегі болжалмен қатар белгісіздікті де білдіріп тұр. Көз жазып қалуы-қалмауы, алып соғуы-соқпауы белгісіз.

Сондай-ақ *шығар, болар* сөздерінің модальдік мағына білдіру қызметі бірқатар түркі тілдерінде де танылған. Қазақ тіліндегі *шығар* сөзі қырғыз тіліндегі *чигар* түрінде қолданылады. Ал *болар* сөзі татар тілінде дербес сөз *булур* түрінде де, *-ған болур, -ған болыр* тіркесі түрінде де қолданылады. *Шығар, болар* сөздерінің модальдік мағынасы өзі тіркескен етістіктің шақтық мағынасынан басым болады да, болжалдық, белгісіздік мағыналарын үстейді.

Көрінеді модаль сөзі модальдік мағына беру қызметінде атау тұлғадағы есім сөзден кейін тұрып та, *-ған, -атын, -мақ* есімше тұлғалы етістіктермен тіркесіп қолданылады. *Көрінеді* сөзі қазақ тілінде бірде өзінің бастапқы лексикалық мағынасында, бірде модальдік мағынаны білдіру функциясында қолданылады. Бұған Е.Жанпейісов, О.Төлегенов сынды ғалымдар мынадай пікір айтады: «*-ған, -атын көрінеді* құрылымдары субъекті, негізінен біреуден естіген, оқыған қимыл-әрекет, оқиға, құбылыс жайын жорамалдайды. Сондықтан тыңдаушы жақтың назарын өзге субъектінің ақпаратына аудара отырып, ол тарапындағы болжалды көзқарасын білдіреді». Сонымен қатар сөйлемге белгісіздік мән де үстейді. Мысалы: *Ораш келсе, қонаққа шақырсам, азамат емесін бе? — деп, бір тоқтысын семіртіп жатқан көрінеді* (О.Бөкеев). Бұл сөйлемде субъекті біреуден естіп хабардар болған оқиғадағы қимыл-әрекеттің ақиқат-шындыққа айналу мүмкіндігін болжайды, ал баяндауыш құрамындағы *көрінеді* модаль сөзі сөйлемге белгісіздік мән үстейді.

Ұқсайды модаль сөзі *көрінеді* модаль сөзі сияқты модальдік мағынаны құрама баяндауыштың құрамында тұрып білдіреді. *Ұқсайды* сөзі үнемі барыс септігіндегі есім сөзден соң тұрып, сөйлемнің баяндауышы болады. Бұл модаль сөз есім сөзден кейін келгенде, болжал мағынадан гөрі салыстыру мағынасын айқын білдіреді. Сондай-ақ *ұқсайды* модаль сөзі сөйлемге белгісіздік мән үстейді. Мысалы: *Алыстағы биік жота жымырайған пішінмен, тіршілікті көмген молаға ұқсайды* (М.Әуезов) деген сөйлемдегі *ұқсайды* модаль сөзі алыста көрінген биік жотаны молаға ұқсатады, салыстыру бар. Бірақ сол биік жотаның нақты мола екендігі белгісіз. Сөйлемге белгісіздік мән үстеп тұрған модаль сөз.

Сонымен қатар тілімізде *деймін* деген сөз модаль сөз ретінде қолданылады. *Деймін* сөзінің де етістігінен шыққандығы белгілі. Ғалым А.Әбілқаев *де* етістігінің *деймін* тұлғасындағы мағыналық қызметі жөнінде былайша тұжырымдайды: *деймін* келер шақтық есімшенің формасымен және *-ау, -гой, ма, ме* шылау сөздерімен тіркескенде ойлау етістігінің мағынасына ие болады, тұтас алғанда сол сөйлем иесінің бір іске болжалын, жорамалын, не оған күмәнділігін білдіреді [9].

Деймін модаль сөзінің модальдік мағына білдіру қызметі қазақ тіл білімінде анықталған. *Деймін* сөзі мынадай жағдайларда модальдік мағына білдіреді:

а) *-ау, -гой, ма, ме* демеулік шылауларынан кейін келгенде жорамал мағынасын білдіреді;

ә) *шығар, болар* сөздерімен тіркескенде ол сөздердің модальдік мағынасына сол типтес мағына береді.

Деймін сөзі жорамал, болжал мәндерімен қатар белгісіздік мән де бере алады. Мәселен, *Айтылған мәселеге қатысты ойын ол жеткізе алар ма деймін* деген сөйлемдегі сөйлеушіге оның ойын жеткізе алар, алмасы белгісіз, жорамал ғана бар. Сөйлемде белгісіздік мән үстеп тұрған *деймін* модаль сөзі.

Сонымен, жоғарыда аталған модаль сөздер сөйлеушінің айтылған ой жөніндегі пікіріне болжал, жорамал модальділігін білдірумен қатар, белгісіздік мән де үстейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мамаділов Қ. Етістіктің модальдылық құрылымдары. — Астана: Елорда, 1996. — 4-б.
- 2 Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. — Казань: Изд. Казан. ун-та, 1963. — 198 с.
- 3 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 51-б.
- 4 Қазақ тілінің грамматикасы. — Алматы: Ғылым, 1967. — 264-б.
- 5 Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі және жай сөйлем синтаксисі. — Алматы: Рауан, 1991. — 18-б.
- 6 Жанпейісов Е. Модальные слова в современном казахском языке. — Алматы: Ғылым, 1958. — 182 с.
- 7 Төлегенов О. Қазіргі қазақ тіліндегі жалпы модальдық және мақсат мәнді жай сөйлемдер типтері. — Алматы: Мектеп, 1968. — 163-б.
- 8 Тумашиева Д.Г. Татарский глагол. (Опыт функционально-семантического исследования. Грамматические категории). — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1986. — С. 149.
- 9 Әбілқаев А. «Де» етістігінің мағыналары мен қызметі. — Алматы: Ғылым, 1958. — 96-б.

Факты выражения неопределенности посредством модальных слов

Для казахского языкознания категория определенности/неопределенности является вопросом нерешенным. В статье рассматриваются и анализируются факты выражения неопределенности, относящиеся к казахскому языку. На материале казахского языка выявлено, что такое значение может выражаться посредством модальных слов. Автором дается характеристика использования модальных слов, выражающих значение неопределенности, и анализируются речевые ситуации, характерные для казахского языка.

For Kazakh linguistics category of certainty/uncertainty is a undecided question. The facts of the expression of uncertainty, referring to Kazakh language are considered and analyzed in article. On the material of Kazakh language it is found that such meaning can be expressed through modal words. Author gives characteristics of using modal words expressing meaning of indefiniteness and speech situations peculiar to Kazakh language are analyzed as well.

ЭОЖ 81'42:811.512.122

А.С.Әділова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Мәтінаралық байланыстардың танымдық-прагматикалық әлеуеті**

Мақалада тілдік тұлғаның танымдық деңгейінің интертекстуалдық құрылымы, оны құрайтын интертекстуалды өзегі, динамикалық интертекстуалды қабаты және интертекстуалды перифериясы және оның прагматикалық мүмкіндігі қарастырылды.

Кілтті сөздер: тілдік тұлға, интертекстуалды құрылым, сөзқолданыс, ассоциация, претекст, мәтін, функционалды стиль.

Тілдік тұлғаның жады тіл жүйесінің заңдылықтары мен лексика-фразеологиялық қазынасын ана сүтімен бойға дарытумен қатар, ұланғайыр білімді түрлі мәтіндерден алады, яғни өз ғұмырында оқыған сан алуан кітаптар қайтсе де оның жадында өз ізін қалдырады. Ол із шығарманың мазмұны, сюжеттік желісі, образдар жүйесі ғана емес, автордың немесе кейіпкердің тілдік тұлғаға ерекше әсер еткен сөзқолданысы да болуы мүмкін. Ондай сөзқолданыс жеке сөз, сөз тіркесі, сөйлем немесе мәтін фрагменті ретінде оқырман жадында өзінің бейнелілігімен, құрылымдық әсерлілігімен, көп мағыналылығымен еріктен тыс сақталып қалады да, кезі жеткен, қажет болған уақытта қайта еске түсіріліп, жаңа жағдайда, жаңа мәтінде пайдаланылуға бейім болады. Олар адам жадында белгілі бір тақырып немесе оқиға төңірегінде емес, бей-берекет (хаосты түрде) орналасып, белгілі бір ассоциация негізінде еріктен тыс еске алынып, қолданысқа түседі. Бұл жағдайда ондай фрагменттерді оқырман немесе тыңдаушы оқып яки тыңдап отырған мәтіннің жекелеген оқиғасының бір ғана белгісі өзектендіреді. Мәтінаралық байланыстардың маркері саналатын мұндай келтірінді құрылымдардың өзектенуіне уақыт әсер етпейді. Претексті өмір жасының қай кезеңінде оқыса да, ол адам жадында ұзақ мерзім сақталып, қатталып жата береді де, тек нақты қажет болған кезде ғана өз бетінше актуалдана алады. И.П.Смирнов [1] адам жадының бұл түрін *семантикалық* деп атайды да, мәтінаралық байланыстар теориясының дамуын, зерттелуін осы құбылыспен байланыстырады.

Тілдік тұлғаның жадында өзінің жекелеген үзіктерін қалдыратын мәтіндер тек бір ғана функционалды стильге жатпауы мүмкін. Ондай мәтіндердің қатарында жалпыға ортақ сакральді мәтіндерден бастап, функционалды, жанрлық сипаты жағынан мүлде ұқсамайтын мәтіндерді атауға болады.

Ұлттық тілді тұтынушы тілдік тұлғаның құзыреті мен жады қалай қалыптасатыны жөнінде А.Байтұрсыновтың пікірі бұдан 80 жылдай бұрын жазылса да, дәл қазіргі заманғы психоллингвист айтқандай әсер қалдырады: «Адам ана тілін жасынан естуінше үлкендерден үйренеді. Сонан соң тіл танытқыш кітаптардан таниды. Онан кейін үлгілі жазушылардың сөзін оқып, өзі іс жүзінде иә ауызша